

קטע מקונטרס תיקונים שבתאי

מגנזי לנינגראד ליספר ימות המשיח'

מנחם בן-ששון

א. תיקוני התשובה

תופעת החזרה בתשובה של יהודים רבים בקהילות ישראל השונות היתה אחד המאפיינים של התנועה השבתאית. תופעה זו היתה כרוכה בשינוי אורחות חיים ובקבלת עולם של התנהגות שונה! קונטרסים של תיקון תשובה היו בין הגורמים שכיוונו את הציבור בארצות השונות לדפוסי תורה בתשובה אחידים כמעט, ולדקדוקי התנהגות חדשים: מהם קונטרסים שהכילו פרקי מקרא מן המקורות עם תפילות וידוי שבתאיות — שנקראו 'תיקון קריאה'; ומהם קונטרסים שהכילו פירוט מעשים, תפילות וכוונות לחוגי הסגפנים ולציבור המקבל על עצמו חומרות התשובה — שכוננו 'תיקון תשובה' או 'תיקון עוונות'. שמות אלה היו מקובלים בין בני הדור, כמאמרו של אחד מחוג השבתאיים שבמצרים, המתייחס לראשית שנת תכ"ו:

ובאגרות אחרונות שבאו [...] משליש א' של מרחשון אומרים כי מזרז הרכה על התשובה [...] ושולח תקון הקריאה ליום ולילה וכן תיקון העונות.²

חיבור קונטרסי 'תיקון' והפצתם אינם חידוש שבתאי; קדמו להם תיקוני עוונות וייחודים שחידש האר"י, ועליהם מיוסדים התיקונים השבתאיים.

פירוט ההפניות הכיבילוגרפיות — ראה בסוף המאמר.

תודה לראשי המכון המזרחי של סניף לנינגראד של האקדמיה הרוסית למדעים, להנהלת הספרייה הציבורית ע"ש סאלטיקוב-שצ'דרין בלנינגראד ולחטיבה למדעי הרוח באקדמיה הישראלית הלאומית למדעים, על עזרתם למחקר שנערך בלנינגראד. זימונם של כמה מחקרים אודות שבתי צבי בחוברת זו של 'פעמים' הביא לפירסום ראשון זה של קטע התיקונים מלנינגראד — לעיונם של חוקרי שבתאות.

1 ראה: שלום, שבתי צבי, עמ' 377-391.

2 על מובאה זו — ראה: הברמן, פולמוס, עמ' רז (ההדגשה שלי — מב"ש). לדין בספרות התיקונים השבתאית — ראה: תשבי, תיקונים; שלום, שבתי צבי, עמ' 236-240; (בעמ' 831-833 — רשימת דפוסים של תיקוני קריאה לנתן העזתי).

חידושם של התיקונים השבתאיים היה בכמה עניינים: בעוונות המפורטים בוידוי שבתיקון; בתוכן מיוחד, העוסק בגאולה הקרבה ובאה; בגיבושם של תיקונים אלה לכדי טקס סדיר, החוזר על עצמו בפרקי זמן קצרים, ובכך הופך את התיקון לפעילות נמרצת ומרכזית; בהיקפם של התיקונים, שהפכו לכוללים — לכל העוונות ולכלל האומה; ובסדרה של הוספות לתיקונים, שאינן מצויות בתיקונים הלוריאניים. התיקונים השבתאיים הדגישו את התעניות, 'הפסקות' בלשונם, לפרקי זמן קצובים ולטבילות מספר פעמים ביממה.³

כפי שצוין במובאה שלמעלה, הגיעו קונטרסי תיקונים שבתאיים למצרים כבר בראשית שנת תכ"ו. ואמנם, החלק הראשון מאיגרתו של נתן העזתי לרפאל יוסף צ'ילבי ממצרים מכיל הנחיות לכוונות התפילה החדשות, האופייניות גם לתיקונים האחרים.⁴

תיקוני התשובה אינם זהים האחד למשנהו, אך הצד השווה להם הוא התמקדות בהנחיות לתענית, לטבילה, לוידוי ולכוונות בתפילה וברכות. מחלק מן התיקונים הושמט שמו של שבתי צבי, כנראה כיוון שהם הועתקו לאחר שהוא המיר את דתו.⁵

ב. תיאור הקטע בגנזי לנינגראד

בספרייה הציבורית של לנינגראד ע"ש סאלטיקוב-שצ'דרין, בחטיבה הראשונה (מסומנת A) של האוסף השני של כתבי-היד של אברהם פירקוביץ',⁶ מצוי שבר תחתון של קיצור 'תיקוני תשובה' שבתאיים. בשריד של הקטע נמנים שמונה עניינים, שראוי לשב בתשובה לתקן; שמו של שבתי צבי מופיע בו במפורש, ומוזכר שמו של המעתיק את התיקונים.

ואלה העניינים המצויים בתיקון: (1) הנחיות להפסקות התענית ולכוונות שיש לכוון בהן; (2) הנחיות כלליות לשב בתשובה ומחפש דרכי תיקון; (3) הסבר חשיבות מצוות הצדקה; (4) איסור גילוח פאת ראש; (5) תומרת איסורי שבת והצורך להקפיד בתוספותיה; (6) הטבילה והטהרה הראויות; (7) חשיבות קריאת אמונת שבתי צבי שתי פעמים; (8) הסבר הזיקה בין שמו של שבתי צבי לשם שדי.⁷

3 תשבי בירר עניינים אלה — ראה: תשבי, תיקונים, עמ' 167-175, ובעקבותיו הולכים המחקרים האחרים העוסקים בתיקוני התשובה השבתאיים.

4 ראה: תשבי, ציצת נובל, עמ' 7-9.

5 ראה: תשבי, תיקונים, עמ' 162-167; הנ"ל, רוויגו, עמ' פב.

6 אוסף זה ליקט פירקוביץ' במסעותיו לאחר שנת 1863, והוא נקנה והועבר לספרייה בלנינגראד בשנת 1876. לאחר פטירת פירקוביץ' בשנת 1874. לתולדות האוסף — ראה: זיסמן. תיאור האוספים בלנינגראד — ראה: סטארקובה. מכון בן-צבי, בשיתוף הספרייה הציבורית ע"ש סאלטיקוב-שצ'דרין בלנינגראד, מכין עתה לדפוס את 'רשימת כתבי-היד בערבית-יהודית בלנינגראד' בערכת ד"ר ינון (פנטון).

7 ביאור העניינים בהקשרם, והשוואה לתיקוני האר"י (על-פי בניהו, יוון) ראה להלן בביאורים לתעודה.

עניינים אלה, שנמנו כראויים לתיקון ולתשומת לב, מצויים כבר בתיקונים קודמים של מקובלים בצפת ובאיטליה. התיקונים שבכתבי המקובלים שימשו כסיס לכל התיקונים השבתאיים, אלא שבדרך כלל לא מצוי ריכוז כזה של נושאים בתיקונים השבתאיים. מדיווחים על מהלכי החזרה בתשובה ומהתבטאויות אגב של מורי דרך בתנועה אפשר ללמוד, שהנושאים שנמנו כאן היו מטרה לתיקון, גם אם לא נמנו במרוכז ברשימות תיקון.⁸

מספר חוקרים ביקשו להצביע על הכלליות של התיקון השבתאי, משום שהתייחס לכלל האומה היהודית והתכוון לתקן את כל הפגימות שקלקל השב בתשובה.⁹ אולי הנוסח בשבר הקטע שכאן מרמז לכך, שהתיקון התכוון לכלליות של תחומי פעילות, המתקנים את כלל הפגימות. אלא שקשה להכריע משבר הקטע שלהלן, שאינו נושא כותרת כלשהי על מהותו, בוויכוח על אודות ה'תיקון הכללי' בקבלה ובחוגי השבתאים.

איזכור שמו של שבתי צבי בתיקוני תשובה נחשב בזמנו לתופעה נדירה. עתה מצויות כמה נוסחות של תיקוני תשובה, שלווידוי שבהן, או לכוונת שבהן, נלוו איזכור השם של שבתי צבי וחשבונות גימטריה, המרמזים לקשר שבין שמו לבין שמות האלוהים. לאחר ששבתי צבי המיר את דתו, היו שהמשיכו להעתיק את התיקונים תוך השמטת שמו, ולכן אפשר שהקטע שלפנינו קודם לזמן, שבו הגיעה השמועה על ההמרה לארצו של המעתיק.¹⁰

שמו של המעתיק רשום בשולי ההעתקה: 'המעתיק אות באות מילה במילה [...]'. הצעיר נסים בכ"ר אברהם ז"לה"ה'. מקורו של אוסף כתבי-היד של פירקוביץ' היה ככל הנראה בסוריה, בארץ-ישראל ובמצרים; אפשר אולי להציע שמקום מושבו של המעתיק, נסים, היה באחת מהן.¹¹

8 ראה לדוגמה בתיקוני התשובה השבתאיים בכתבי-היד הבאים: אוקספורד (לפי קטלוג נויבאוואר) 1777, 2395, 2513; הספרייה הבריטית Add. 27.098 (קטלוג מרגליות 857). על החידוש בתיקונים הקבליים — ראה: שלום, מסורת, עמ' 120-123; על התיקונים: שלום, מסורת, עמ' 140-145; תיקוניהם של מקובלי צפת — ראה: שכטר, מחקרים, עמ' 242-244, 260-262, 267-270, 286-292; שלום, מסורת, עמ' 126-128; בניהו, אר"י, עמ' 309-314; לתיקונים באיטליה — ראה: אביב, האר"י (בפרט כעמ' 110-111); הנ"ל, הרמ"ע, עמ' 366; ליבס, התיקון, עמ' 241 הערה 136; על הקשר בין אלה לבין התיקונים השבתאיים — ראה: תשבי, תיקונים. וראה להלן סעיף ד.

9 ראה: ליבס, התיקון, עמ' 241-245; והדיון בעקבות דבריו (דברי מונדשיין ותגובתו של ליבס).
10 על כך ראה: תשבי, תיקונים, עמ' 164; שלום, שבתי צבי, עמ' 239; ותיקון הדברים תוך הבאת המקורות שהוזכרו לעיל בראש הערה 8. הצעת אפשרות התיארוך — ראה: תשבי, רויגו, עמ' פב הערה 46: 'טעות היתה בידי ובידי ג' שלום [...] ש"בכתבי היד השמורים אתנו חסר שמו המפורש של שבתי צבי". בין כתבי היד שבדקתי בינתיים מצאתי את השם, לרוב באותיות גדולות, בארבעה נוסחים, ובגוף המאמר שם: 'לקביעת זמנו של ההעתק אחרי תכ"ו יש ראייה חזקה: אין בו זכר לשמו של שבתי צבי, הנזכר בפירוש בנוסח המקורי בשני מקומות. בשנת תכ"ו בוודאי לא השמיטו את שם המשיח'.

11 ראה: זיסמן, סטארקובה.

ג. קטע מתיקון תשובה

אוסף פירקוביץ הראשון A 458.1 ע"ב

דף מקונטרס שבתאי. בע"א: תחילת מכתב שנפסקה ושולי מכתב שהודבקו.

- 1 בהפסקה של ג' ימים יכוין בשם י"ה במלוי יוד היא ך' ואות ה' בג' מלואים
- 2 בזה היא הא' ה"ה ה"י וט' אותיות המלוי הכל ס' ויעלו לו לס' תעניות
- 3 הנה הקונטרסים זה לכל איש אשר ידע נגעי לבכו יראה כאשר עותו ויעשה תקנתו
- 4 ובכל מקום שאכתוב פ' יעשה לז' או לנ' וכיוצא ויסט <? > כאן ויעשה
- 5 על הסדר הראשון ראשון וישוב אל ה' ויהיה האדם זהיר מאד במצות הצדקה ויפריש
- 6 תחילה מעשר א' מי' מהקרן. ואח"כ להפריש מהריוח א' מי' תמיד. ויהיה האדם
- 7 זהיר מאד במצות פאת הראש להניח כל פאת הצדעים. והפאה והזקן לא תגע
- 8 בו יד. עוד יהיו זהירים בכבוד שבת מאד שיטרח האדם לכבוד שבת בעצמו
- 9 ואפי' שהוא ת"ח שיניח תלמודו ויעסוק בכבוד שבת הוא בעצמו כי דבר זה גורם
- 10 ביאת הגואל במהרה וזכה אדוננו יר"ה לכבוד גדולתו בשביל שהיה מכבד השבת
- 11 בגופו וממונו בכל יכולתו. עוד יהיו זהירים בטבילה וטהרה שיהיו תמיד טהורים

הביאורים לתעודה, לפי שורות התעודה (הערות בעקבות בניהו, יוון, צוינו כך: [ב])

- 1 בהפסקה של ג' ימים: הפסקת אכילה לשלושה ימים, תענית; עניין מרכזי בתיקונים השבתאיים — ראה: תשבי, תיקונים, עמ' 162-164. חשבונות הגימטריה הבאים להלן הופכים את תענית שלוש הימים לשישים ימי תענית. על כוונות ב'הפסקות' — ראה: מכתב נתן למצרים (שלום, שבת צבי, עמ' 220).
- 2 בשם י"ה: שם הויה. במלוי יוד היא ך': חשבון גימטריה של האות לפי האותיות המרכיבות אותה. באות יו"ד מגיע החשבון לעשרים (ך). אפשר להרבות במילואים על-ידי חישוב אותיות המילוי במילוי נוסף, כדלהלן.
- 3 פ' יעשה לז' או לנ': בכל מקום שיכתוב פלוני, לשון זכר, יעשה לזכר או לנקבה. ויסט <? > אינני יודע להולמו.
- 4 ויהיה האדם: מכאן ואילך מצוי ב'ספר ימות המשיח', מהדורת [ב]. ראה להלן סעיף ד. מעשר א' מי' מהקרן [...] מהריוח: אחד מעשרה חלקים של הקרן ושל הרווחים. לצדקה בהנהגות האר"י — ראה: בניהו, אר"י, עמ' 317. לריבוי צדקה כאמשטרדם והמבורג במהלך היסחפות הציבור לתנועה השבתאית — ראה: שלום, שבת צבי, עמ' 433.
- 5 מצות פאת הראש: עליפי האיסור בתורה, ויקרא יט: כז. ראה: בניהו, אר"י, עמ' 338; תשבי, תיקונים, עמ' 178 (בווידוי השבתאי) [ב].
- 6 כבוד שבת: ראה: בניהו, אר"י, עמ' 313, 341, 352 [ב]; שלום, מסורת, עמ' 134-140.
- 7 בעצמו: הפניית בניהו — ראה: בניהו, יוון, עמ' רעח, הערה 9 לדברי ספר חמדת ימים על הפסקת לימוד של ת"ח לצורך הכנת צורכי שבת, ועל הקשר בין חיוב זה לבין הפסקת הלימודים בשיבות בימי שישי.
- 8 וזכה אדוננו יר"ה: שבת צבי. על חשיבות ערב שבת בהגות השבתאית — ראה: שלום, שבת צבי, עמ' 225-226.
- 9 טבילה וטהרה: ראה: בניהו, אר"י, עמ' 322; תשבי, תיקונים, עמ' 162; שלום, שבת צבי, עמ' 224. עניין זה מופיע בצמוד לשלושת העניינים הקודמים בכתב-יד 'ספר ימות המשיח', וכך יש לתקן אצל בניהו, יוון, עמ' רעט.

12 ובפרט בטבילת קרי שיהיו זהירים בה הרבה ויתפללו תמיד בטהרה. טוב לקרות
 13 אמונת אדונינו ב' פעמים ביום שחרית וערבית והתחזקו באמונה שלימה בצום
 14 ותענית כי פה עשו הפסקה בני ח' שנים מדי שבת בשבתו ועוברות ומניקות
 15 וזקנים וא' מהם לא ניזוק כי בטחו בה' ובמשיחו
 16 ובכל עת צרה יאמר האדם אלהא דשבתי צבי ענני כי לכן נקרא שבתי שהוא
 17 במלוי שם שדי לפי שהוא משדד כל כחות השמים ומשבית כל החיצונים מן
 18 העולם כי בימיו תושע יהודה וישראל ישכון לבטח במהרה בימינו אכ"ר
 19 המעתיק אות באות מילה
 20 במילה ואני מגיהם הצעיר
 21 נסים בכר אברהם ז"לה"ה

13 אמונת אדונינו: שלום, שבתי צבי, עמ' 255-256 והערה 3, שם; בניהו, יוון, עמ' רסח, רצב, תנד
 סימן ג (צ"ל 5.11.142).
 14 עשו הפסקה בני ח' שנים [...] ועוברות ומניקות וזקנים: ראה אצל שלום, שבתי צבי, עמ' 403.
 דיווח על חללים בפירארה, שנפטרו כתוצאה מהפסקות תענית לשישה, לארבעה ואפילו שלושה
 ימים.
 16 ובכל עת צרה: כנוסח המצוי בקובץ כתבי קארדו (בעת צרה ח"ו יאמר אלהא וכו') [כתב-יד
 מכן בן-צבי 2263, עמ' 166] ולא כנוסח התיקונים שבכתב-יד 'ספר ימות המשיח' (גם ירגיל
 עצמו לומר אלהא וכו'); ראה: בניהו, יוון, עמ' רעז, הערה 4. ראה על כך להלן סעיף ד.
 אלהא דשבתי צבי: על 'סוד האלהות' אצל שבתי צבי, ראה: ליבס, יחסו, עמ' 280-294.
 17 מלוי שם שדי: לחשכונות 'שדי' ו'שבתי' — ראה: תשבי, תיקונים, עמ' 164-166; שלום, שבתי
 צבי, עמ' 224.
 משדד [...] מן העולם: לא כנוסח התיקונים שבכתב-יד 'ספר ימות המשיח' (לפי שמשדד
 ומשבר כח הקליפות [בניהו, יוון, עמ' רעח]). ראה על כך להלן סעיף ד.
 18 בימיו תושע: על-פי ירמיה כג, פסוקי מלך המשיח.
 אכ"ר: אמן כן יהי רצון.
 20 ואני מגיהם: הקריאה מסופקת, ואין בידי תצלום לברר הנוסח הנכון.
 21 בכך [...] ז"לה"ה: בן כבוד הרב [...] זכרונו לחיי העולם הבא.

ד. הקטע בגזני לניגראד ו'ספר ימות המשיח'

הגם שצירוף התיקונים המצוי בקטע זה אינו שגרתי בחיבורי התיקונים השבתאיים, אין
 הוא צירוף יחיד. חלק מן העניינים שבקטע האמור מופיע בחיבור מן המאה השמונה-
 עשרה, הנושא את הכותרת 'ספר ימות המשיח'; חיבור זה מצוי בכת"י במכון בן-צבי,
 והוא מיוון ארצה בידי א' אמארייליו.¹² העניינים 3-8 מופיעים ב'ספר ימות המשיח'
 בנוסח כמעט זהה ובסמיכות עמודים; העניינים 3-6 מופיעים בו באותו הסדר שבקטע

12 כ"י מכן בן-צבי לחקר קהילות ישראל במזרח מס' 2262. על חיבור זה — ראה: אמארייליו,
 תעודות; בניהו, יוון, עמ' רנט-שה. חיבור זה הועתק בידי אברהם מיראנדה ועל כך ראה: בניהו,
 יוון, עמ' רד-ריג.

לנינגראד ובריתו אחד. השוני בין שתי הנוסחאות מתמקד בסדר הופעת העניינים ובזוטות לשון שבניסוח העניינים. 'ספר ימות המשיח' כולל גם עניינים רבים אחרים הקשורים בחזרה בתשובה ובתיקונים, שאינם בקטע לנינגראד.¹³

הזהות והדמיון בנוסח מעידים על מקור ראשוני משותף למסורות התיקונים הללו, אשר ממנו נתקצרו ליקוטים אחדים, ועליו נתוספו עניינים בליקוטים אחרים. השינוי בסידור העניינים והעדות של המעתיקים על ההעתקה המדויקת שלהם, הזוכה לאימות מן המקבילות, מלמדים שהועתקו מגירסאות, שכבר היו שונות בעת ההעתקה. אפשר שאיזכור של שבתי צבי מצביע על כך, שהתיקונים השונים נפוצו בשנים הראשונות לתנועה השבתאית, אף אם הועתקו בזמנים מאוחרים יותר.¹⁴ עיון בדברי המעתיקים על עצמם עשוי ללמד על זמנם של התיקונים.

ב'ספר ימות המשיח' ניתנה לתיקונים ולהנהגות אלו הכותרת:

העתק מס' [פר] ישן מזמן מהרנ"א [מורינו הרב נתן אשכנזי] זצוק"ל. וז"ל [רזה לשונן] אות באות: תיקוני נתן הנביא נר"ו [נטריה רחמנא ופרקיה] וכוונתו.¹⁵ הציון המצוי בחתימת קטע לנינגראד, שלמעלה, גם הוא: 'המעתיק אות באות מילה במילה'.

מקורן של שתי המסורות נעוץ אפוא בהעתקות מקונטרסי תיקונים; אך בשורות האחרונות שבקטע לנינגראד דלעיל מצויה תוספת, שאינה במקבילתו: 'כי בימיו תושע יהודה וישראל ישכון לבטח במהרה בימינו אכ"ר'. תוספת זו, והעובדה שנסים בן אברהם העתיק את הדברים על הצד השני של נייר לא גדול שהדביק לצורך העתקתו, אולי מעידות זמן מעתיקן — בן דורו של שבתי צבי קודם המרתו, שהעתיק את התיקונים לשימושו הוא, ועל קדמותו של קטע לנינגראד, המעידה על אמינותו של המסורת ב'ספר ימות המשיח'.

13 להלן לוח השוואת העניינים בין שני כתבי-היד, לפי מספרי העניינים שבקטע לנינגראד, המובאים בסעיף ב בגוף המאמר:

המספר בקטע לנינגראד	העמוד בכ"י מכון בן-צבי
[1]-[2]	אין
[3]-[6]	148
[7]	144 פסקה אחרונה
[8]	144 פסקה שלישית

על ההבדלים בזוטות לשוניות — ראה ההערות לשורות 16, 17. חלק מן העניינים האחרים ב'ספר ימות המשיח' הובאו אצל בניהו, יוון, בשער השביעי; על ההבדל האפשרי בין העתקות מאוחרות למוקדמות בחיבורים שבתאיים — ראה: תשבי, רויגו, עמ' פב הערה 46.

14 על ההבדל האפשרי בין העתקות מאוחרות להעתקות מוקדמות של חיבורים שבתאיים — ראה: תשבי, רויגו, עמ' פב הערה 46. מסתבר שמאז שפירסם תשבי את עבודתו (תשבי, תיקונים) בשנת תש"ד, לא כונסו ככל הנראה כל נוסחאות התיקונים שנתגלו, ולא נדונו הסוגיות הטקסטואליות, ההיסטוריות והעיוניות המשתמעות מכינוס שכזה — למרות שנוסחאות שונות של תיקונים שבתאיים מתגלות שוב ושוב.

15 ראה: בניהו, יוון, עמ' רעז.

הפניות ביבליוגרפיות

אביב"י, האר"י י' אביב"י, 'כתבי האר"י באיטליה עד שנת ש"פ', עלי ספר, יא (תשמ"ד), עמ' 91-134.

אביב"י, הרמ"ע — —, 'כתבי הרמ"ע מפאנו בחכמת הקבלה', ספונות, יט [ס"ח ד] (תשמ"ט), עמ' 347-376.

אמארייליו, תעודות אמארייליו, 'תעודות שבתאיות מגנזי ר' שאול אמארייליו', ספונות, ה (תשכ"א), עמ' רלה-רעד.

בניהו, יוחן מ' בניהו, התנועה השבתאית ביוון [=ספונות, יד (תשל"א-תשל"ח)], ירושלים תשל"א-תשל"ח.

בניהו, אר"י — —, ספר תולדות אר"י, ירושלים תשכ"ז.

הברמן, פולמוס א"מ הברמן, 'לתולדות הפולמוס נגד השבתאות', קבץ על יד [ס"ח], ג/ב (תש"א), עמ' קפז-ריד.

זיסמן S. Szyszman, 'Centenaire de la mort de Firkowicz', *Vetus Testamentum*, 28 (1974), pp. 196-216.

ליבס, התיקון ליבס, 'התיקון הכללי של ר' נחמן מברסלב ויחסו לשבתאות', ציון, מה (תשמ"ס), עמ' 201-245 (והדיון הער בעקבות המאמר: ציון, מו-מז).

ליבס, יחסו ליבס, 'יחסו של שבתי צבי להמרת דתו', ספונות יז [ס"ח ב] (תשמ"ג), עמ' 267-307.

סטארקובה K.B. Starkova, 'Les Manuscrits de la Collection Firkovič conservés à la Bibliothèque publique d'Etat Saltykov-Ščedrin', *REJ*, 134 No. 3/4 (July-December 1975), pp. 101-117.

שכטר, מחקרים שולם, מסורת S. Schechter, *Studies in Judaism*, New-York and Philadelphia 1958.

שולם, שבת צבי שולם, 'מסורת וחידוש בריטואל של המקובלים', בתוך: ה"ל, פרקי יסוד בהבנת הקבלה וסמליה, ירושלים תשמ"א, עמ' 113-152.

שולם, שבת צבי שולם, 'שבת צבי והתנועה השבתאית בימי חייו, תל-אביב תשל"ה'. תשבי, ציצת נובל י' תשבי, (מהדיר), ספר ציצת נובל צבי לרבי יעקב ששפורטש, ירושלים [תשי"ד].

תשבי, רוויגו — —, 'אגרות רבי מאיר רופא לרבי אברהם רוויגו (משנות תל"ה-ת"מ)', ספונות, ג-ד (תש"כ), עמ' עא-קל.

תשבי, תיקונים — —, 'תיקוני תשובה של נתן העזתי', תרביץ, טו (תש"ד), עמ' 161-180.